

Əziz ƏLƏKBƏRLİ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: eziz_elekberli@rambler.ru

“İRƏVANDA XAL QALMADI”: YOZUMLAR, HƏQİQƏTLƏR

Eziz ELEKBERLI

“NO MOLES LEFT IN YEREVAN”: INTERPRETATION AND TRUTHS

Summary

The folk songs have a special place in Azerbaijani folklore. These songs embrace not only the outlook, artistic-aesthetic thinking of a concrete people, but also a whole complex of national and spiritual values personified by them. These songs are also reflecting the emotional attitude of the people to many events of our history. Therefore, the study of folk songs is one of the actual problems of the folklore studies.

One of such folk songs is the song “No moles left in Yerevan» about the Iravan region, one of the historical lands of Azerbaijan. Despite this song acquiring the second breathing in the early 20th century performed by singer Jabbar Garyagdioglu has gained soon great reputation, there were appeared many variants of the song's lyrics and the words of the text that caused different debates.

All these options have been reviewed in the article, they have been compared to the original text of the song and the author tried to shed light on debates about the author, content and idea of the song. In contrast to some allegations, the author of the article argued that the song was not written and composed by Jabbar Garyagdioglu. For the first time, the Iraqi-Kirkuk version of this folk song has also been drawn to a comparative analysis.

The interpretation as regards the text of the song in a version “No khans left in Yerevan” or “No moles left in Yerevan” was disproved, and the accuracy of the version “No moles left in” was justified referring both on the historical text and the various performances by master singers.

Key words: Irevan, Western Azerbaijan, khan, mole, Jabbar Qaryagdioglu, Gurban Pirimov, Khan Shushinski, Hummat Alizade, Kirkuk.

Азиз АЛЕКБЕРЛИ

«В ЕРЕВАНЕ НЕ ОСТАЛОСЬ РОДИНКИ»: ТОЛКОВАНИЕ, ИСТИНА

Резюме

Народные песни занимают присущее им место в азербайджанском фольклоре. Эти песни охватывают не только мировоззрение, художественно-эстетическую мысль народа, к которому они принадлежат. В этих песнях отражается эмоциональное отношение народа ко многим событиям нашей истории. Поэтому исследование народных песен является одной из актуальных проблем фольклористики.

Одной из народных песен является песня «В Ереване не осталось родинки», связанная с регионом Ереван. Несмотря на то, что песня, получившая второе дыхание в исполнении певца Джаббара Шаоьядьоглу в начале 20 столетия, появилось множество вариантов и споров, связанных с исполнением и словами песни.

В статье были рассмотрены все варианты, они были сравнены с начальным вариантом песни, была предпринята попытка внести ясность во все споры, связанные с автором, содержанием, идеей песни. Вопреки некоторым идеям песни, автор статьи,

doказал, что она не была написана и компонована Джаббаром Гарьягдыоглу. Впервые эта музыка была привлечена к сравнительному анализу с вариантом Ирак-Керкук.

Толкование названия песни в виде «В Ереване не осталось ханов» и в «Ереване не осталось народа» было опровергнуто доказательствами, как в историческом тексте, так и в исполнении певцов-виртуозов была обоснована правильность варианта «В Ереване не осталось родинки».

Ключевые слова: Ереван, Западный Азербайджан, хан, родинка, Джаббар Гарьягдыоглу, Гурбан Пиримов, Хан Шушинский, Гуммат Ализаде, Керкук.

Azərbaycanın söz sənəti kimi, musiqi sənətinin də kökləri minilliklərin dərinliklərinə qədər uzanır. Təsadüfi deyil ki, “Qobustanda, Cingirdağın ətəyində yerləşən qavaldaş” dünyada “ən qədim idiofonlu çalğı alətidir” (1, 15).

Ölkəmizin müxtəlif bölgələrindən toplanmış xalq mahnılarını ümumiləşdirərək onlar haqqında geniş məlumat verən professor P.Əfəndiyev mahnıların toplanması və nəşri tarixindən söhbət açaraq onların janr xüsusiyyətlərini belə səciyyələndirmişdir: "Mahnı xalqın mənəviyyəti, daxili aləmi, fikri, hissi, düşüncələri, iztirabları, sevinc və kədəridir, mahnı xalqın özüdür. Mahnılarına görə xalqın həyat tərzini, toyunu, yasını, mübarizəsini müəyyənləşdirmək mümkündür" (2, 246).

Mahnıların tarixi səciyyəsinə diqqət yetirən F.Bayat isə yazır ki, “türk sözlü ədəbiyyatının ən çox yayılan və etik-estetik baxımdan əhəmiyyətli bir janrı olan mahnılar bir sənət əsəri olmalarının yanında gerçəkdə baş vermiş hadisələrlə əlaqəli olub, zaman, məkan, şəxslər və tarixi hadisələr haqqında qiymətli məlumatlar ehtiva etməkdədir” (3, 136-137).

Müəllifin fikrincə, “bəlli bir əhvalatla, hadisəylə bağlı söylənən mahnılar hekayəli mahnılar adlandırılır ki, bu hekayələr zamanla əfsanələşərək, gerçək təməlindən uzaqlaşmışdır. Ona görə də hər mahnının bir hekayəsi, bir tarixi vardır. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə üçün spesifik olan “Sarı gəlin”, “Apardı sellər Saranı”, “Ezo gəlin”, “Həkim oğlan” və b. bu tip hekayəsi olan mahnılardır” (3, 136-137).

Eyni sözləri daha çox Qərbi Azərbaycan coğrafiyası ilə bağlı olan “İrəvanda xal qalmadı”, “Arpaçay gözəli”, “Apardı sellər Saranı”, “Sarı gəlin” və s. kimi xalq mahnılarına da aid etmək olar.

Bu yazımızda “İrəvanda xal qalmadı” xalq mahnısından bəhs edəcəyimiz üçün öncə İrəvan anlayışına aydınlıq gətirmək istərdik. Beləliklə, İrəvan deyilən bölgə dar çərçivədə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan İrəvan şəhərini və bu şəhərin yerləşdiyi İrəvan çuxurunu, geniş mənada isə bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edir. Bu bölgə Azərbaycanın tarixi folklor bölgəsi kimi itirilməkdə olan, minillik türk etnik-mədəni məkanından zorla qoparılıb kənarlaşdırılan, lakin öz mövcudluğunu çağdaş Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş övladlarının yaddaşında, adət-ənənəsində, dilində-davranışında, məişətində hələ də davam etdirən bölgələrimizdəndir.

Elə ona görə də İrəvanla, İrəvan çuxuru (o cümlədən Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələri) ilə bağlı bütün maddi-mənəvi dəyərlərimizin, o cümlədən folk-

lorumuzun qiymətini bilməli, müdafiəsinə qalxmalı, keşiyində dayanmalıyıq. Belə dəyərlərimizdən biri də böyük sənət abidəmiz, söz və musiqi incimiz olan «İrəvanda xal qalmadı» mahnısıdır. Lakin təəssüf ki, bəziləri ünlü xanəndələrimizin sevə-sevə ifa etdiyi bu məşhur xalq mahnısının gerçək tarixini, hətta mətnini belə düz-əməlli bilmədən bir sıra mübahisəli fikir və tezislər irəli sürür, yeni-yeni təhriflərə yol açırlar.

Öncə “İrəvanda xal qalmadı” mahnısı ilə bağlı məşhur rəvayəti nəzərdən keçirək:

“İrəvan şəhərinin varrı sakinnərinnən biri Cabbar Qaryağdıoğlunu oğlunun toyuna dəvət edir. Toyun axırını gecəsində Qaryağdıoğlu “Toyun tərifi” təsnifini oxuyur və bəyi tərif edir. Qızın atası xanəndəni dinniyib narazı halda deyir:

– Bəs mənim qızımı niyə tərifləmədin?

Qaryağdıoğlu cavab verir:

– Əmoğlu, adət belədi. Toyda gəlini yox, bəyi tərifliyəllər.

Qızın atası əl çəhmir:

– Niyə, gəlinin bəydən nəyi əsgihdi?

Qızın atasının bu sözdərini eşidən məclis əhli gülüşür. Lakin Cabbar Qaryağdıoğlu atanın pərt olduğunu nəzərə alıb dillənir:

– Yaxcı, indi ki belə oldu, gəlini məclisə çağırın, mən də onu görüb tərif eliyim.

Qızın atası əsəbləşir:

– Belə adət yoxdu, qızı məclisə dəvət etməzdər.

Bu vaxt tarzən Qurban Pirimov hövsələdən çıxıb qızın atasına deyir:

– Əşşi, qızı görmədən onu necə tərifləməh olar?

Qaryağdıoğlu tarzəni sakitdəşdirib çox sakit və mülayim tərzdə deyir:

– Onda heş olmasa, qızın gözəllih nişanələrini de, mən də ona mahnı qoşum.

Deyillər ki, qızın üzündə qoşa xal var. Bunu eşidən Qaryağdıoğlu üzünü tarzənə tutur:

– Qurban, tarı götü, dalımca gə!

Cabbar bədahətən qızın şərəfinə:

İrəvanda xal qalmadı,

O xal nə xaldı,

qoşa düzdürmüsən?

De görüm nə xaldı,

qoşa düzdürmüsən?

Daha məndə can qalmadı,

O xal nə xaldı

üzə düzdürmüsən?

De görüm nə xaldı

qoşa düzdürmüsən? –

deyə oxumağa başladı.

Mahnı məclisi heyran eliyir, qızın atası da razı qalıb gülümsüyür. Hamı mahnının müəllifini alqışdıyır. Bir anın içində mahnının həm sözdərini qoşmaq, həm də musiqisini bəsdələməh musiqi tarixində heş kəsə müyəssər olmuyub” (4, 70-71).

Bu rəvayəti, cüzi fərqlə, bu və ya digər məqsədlə mahnıdan bəhs edən, demək olar ki, bütün müəlliflər təsdiq edirlər (5; 6; 7; 8). Həmin məclisə Cabbar Qaryağdıoğlunun öz həmkarları Qurban Pirimov və Məşədi Qulu ilə birlikdə getdikləri də yazılarda qeyd olunmuşdur.

Digər tərəfdən, müəlliflər etiraf edirlər ki, “dildən-dilə keçərək ellərə yayılan mahnı öz yaradıcısının adı ilə deyil, el nəğməsi kimi məşhurlaşıb” (5).

Hətta A.Hüseynov Cabbar Qaryağdıoğlunun 300-dən artıq xalq mahnısı toplanmasına və özünün də 30-dan artıq mahnı bəstələməsinə, həmin 30-dan artıq mahnının isə Üzeyir bəy Hacıbəyli, Müslüm Maqomayev və Səid Rüstəmov tərəfindən nota alınmasına diqqəti çəkərək “ölməz xanəndənin vaxtilə İrəvan toylarının birində bədahətən bəstələdiyi "İrəvanda xal qalmaq" mahnısının”, nəhayət ki, son zamanlar radio və televiziya da “əsl müəllifin adı çəkilməklə” ifa olunmasından bəhs etmişdir (6).

Mahnının səs yazısı C.Qaryağdıoğlunun ifasında günümüzə qədər gəlib çatmasa da, 60-cı illərdə onu Xan Şuşinski «İrəvanda xal qalmaq» adı ilə oxuyub və lentə yazdırıb. Həm də deyilənə görə, Xan Şuşinski C.Qaryağdıoğlunun oxuduğu variantı dəyişiklik etməyib. Daha sonra Bülbül, Seyid Şuşinski, Əbülfət Əliyev, Yaqub Məmmədov, Arif Babayev, Cənəli Əkbərov, Baba Mahmud oğlu, Qədir Rüstəmov, Eynulla Cəbrayilov, Elmira Rəhimova, Elmira Məmmədova, Qəndab Quliyeva, Səmayə İsmayılova, Röya və b. müğənnilər bu mahnıya müraciət ediblər (8). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mahnı duet şəklində, sevgililərin dəyişməsi formasında yazılsa da, ancaq müğənnilər onu daha çox solo şəklində ifa ediblər. Mahnının duet şəklində ifasına isə təsadüfi hallarda rast gəlirik. Baba Mahmud oğlu və Elmira Məmmədovanın, Ehtiram Hüseynov və Güllü Muradovanın, Zakir Əliyev və Elnarə Abdullayevanın duetləri bu baxımdan yaddaqalandır.

A.Hüseynov son zamanlar mahnının mətni ilə bağlı ortaya atılan mülahizələrə də diqqəti cəlb etmişdir. Doğrudan da, son vaxtlar belə bir fikir tez-tez təkrar olunur ki, mahnının mətnində “İrəvanda xal qalmaq” misrası əsl variantında “İrəvanda xan qalmaq” şəklində olmuşdur. Bu fikrin tərəfdarları 20-ci əsrin əvvəllərində ermənilərin bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi, İrəvan xanlığı ərazisində, o cümlədən İrəvan şəhərində xalqımıza qarşı həyata keçirdiyi soyqırımını əsas götürürlər. “İrəvanda xan qalmaq” misrasının İrəvan xanlığının süqutunu və oradakı dəhşətli köçü özündə əks etdirməsi kimi izah edənələr də var.

Mahnının ilk misrasının “İrəvanda xan qalmaq” variantı ilə bağlı tamam fərqli bir rəvayət də söylənir. Guya ki, İrəvan mahalında üzündə qoşa xal olan gözəl bir qız varmış. Sədası mahalın hər bir tərəfinə yayılan bu gözəlin üstündə İrəvan xanları bir-biri ilə rəqabət aparırmışlar. Bunun şahidi olan bir sənətkar “Ay elimin gözəli, sənin bu xallarının şöhrətindən “İrəvanda xan qalmaq”

onlar bir-birini qırıb çatdılar” – deyə onun gözəlliyini vəsf edib (9). Təbii ki, biz bu rəvayəti tamamilə qondarma hesab edirik.

Gənc araşdırıcı Dilqəm Əhmədin belə bir qeydi də maraqlıdır: “Bu yaxınlarda Türkiyədən qərribə bir kitabça aldım. “Azerbaycan halk şarkı ve manileri” adlanan kitab 1939-cu ildə “Tecelli Basımevi” adlı nəşriyyatda çap olunub. Kitabın müəllifi, daha doğrusu, toplayanı olan Ali Volkan haqqında belə bir məlumat verilib: “Toplayan – Milli Azərbaycan Ordusunun 3-cü piyade Gence alayının karargah marangozu Ali Volkan”. Və D.Əhməd belə qərara gəlir ki, “görünür, Gəncə alayında xidmət edən bu dülgər türk ordusu Gəncədə olarkən el arasında dolaşan maniləri, yəni bayatıları və şeirləri toplayıb... Və həmin kitabın manilər bölümündə bu gün xalq mahnısına çevrilmiş bayatıların çoxuna rast gəlmək olur. O bayatıların biri isə məhz mövzumuzla bağlıdır. Türkcə anlaşıldığına görə kitabdakı kimi orijinalı təqdim edirəm:

Erivanda han qalmadı,
Baküdə sultan qalmadı.
Şekidə Şirvan qalmadı,
Ben qaribde can qalmadı.

Göründüyü kimi, türklər Bakıya gələrkən xalq arasında belə bir bayatı varmış. İlk üç misradan bəlli olur ki, bayatı İrəvan, Bakı, Şəki xanlıqlarının ruslar tərəfindən işğalına görə formalaşmış. Yəqin ki, bu bayatı el sənətkarları arasında yangılı türkü kimi oxunulmuş. Sonralar isə deformasiyaya uğrayıb bir gözəlin vəsfinə çevrilib”.

Qərbi Azərbaycanda soydaşlarımızın 1988-ci il soyqırımını və deportasiyası faciəsindən sonra isə mahnının bu misrasının “İrəvanda xalq qalmadı” variantı ideyası ortaya çıxdı. Əslində, hər iki variant tarixi gerçəkliyi əks etdirmək baxımından tamamilə həyatauyğundur. Lakin həyatauyğunluq heç də həmişə həqiqətəuyğunluq amili kimi çıxış etmir. Bəs əslində həqiqət nədən ibarətdir? Mahnının yaranması ilə bağlı bütün rəvayətləri, əldə edə bildiyimiz mətn variantlarını, çoxsaylı məqalə və çıxışları, ifaları diqqətlə nəzərdən keçirərək gəldiyimiz nəticələr aşağıdakılardır.

Birincisi, biz o fikirlə tamamilə razıyıq və tamamilə mümkündür ki, İrəvanda belə bir toy olub və hər hansı bir səbəbdənsə (lap qoy olsun gəlinin atasının təkidi ilə, hərçənd ki, bu, o qədər inandırıcı və bizim üçün önəmli deyil) ünlü sənətkar Cabbar Qaryağdıoğlu bədahətən belə bir mahnı oxumaq məcburiyyətində qalıb.

İkincisi, lakin bu, heç də o demək deyil ki, Firudin Şuşinski və başqa müəlliflər demiş, “Cabbar əmi də o dəqiqə elə oradaca “İrəvanda xal qalmadı” adlı mahnı”nın sözlərini yazıb, musiqisini bəstələyib və bədahətən oxuyub (9). Azərbaycan Milli Konservatoriyasının professoru Abbasqulu Nəcəfzadə də bu fikrə şübhə ilə yanaşmaqda tamamilə haqlıdır (10). Araşdırmalarımız sübut edir ki, Cabbar Qaryağdıoğlunun bədahətən oxuduğu bu mahnı, əslində, İrəvan çuxurunda və Dilqəm Əhmədin üzə çıxardığı fakta görə, bütün Azərbaycanda, o cümlədən Gəncədə çox-çox əvvəldən məşhur olmuş xalq mahnısının ustad tərəfindən böyük ustalıqla interpretasiyası, həm də cəmi bir neçə misrası

üzərində interpretasiyası – yaradıcı şəkildə ifası nəticəsində meydana gəlmişdir. Həm də o dərəcədə böyük ustalqla ki, Azərbaycan musiqi tarixində özünə əbədi olaraq ən şöhrətli yerlərdən birini təmin etmişdir. Başqa sözlə, Cabbar Qaryağdıoğlu yeni bir mahnının sözlərini “yazmamış”, yeni mahnı bəstələməmiş, sadəcə məlum mahnının yadında qalan bəzi parçalarını təkrar edərək ifa etmişdir. Elə buna görə də Cabbar Qaryağdıoğlu özü heç vaxt həmin mahnıya nəinki müəlliflik iddiasında olmamış, heç buna təşəbbüs də etməmişdir. Və bəlkə heç özü də gözləməzdi ki, onun bu təsadüfi interpretasiyası sonralar şagirdləri, xüsusən Xan Şuşinski tərəfindən ifa olunaraq məşhur xalq mahnısına çevriləcək və xeyli sonralar da onun adına çıxılacaqdır.

Üçüncüsü, Cabbar Qaryağdıoğlunun ifasında “İrəvanda xal qalmadı” mahnısı günümüzdə qədər gəlib çıxmasa da, deyilənə görə, ustad sənətkarın oxuduğu mahnının mətni belə olub:

Oğlan: İrəvanda xal qalmadı,
O xal nə xaldır qoşa düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır qoşa düzdürmüsən?
Daha məndə hal qalmadı,
O xal nə xaldır qoşa düzdürmüsən?

Qız: Xal mənim, yar mənim , ixtiyar mənim,
Xalxa nə borcudur qoşa düzdürmüşəm?
Yarım deyibdir qoşa düzdürmüşəm...

Oğlan: İrəvanda gözən gözəl,
O xal nə xaldır qoşa düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır qoşa düzdürmüsən?
Ürəyimi üzən gözəl,
O xal nə xaldır qoşa düzdürmüsən?

Qız: Xal mənim, yar mənim , ixtiyar mənim
Xalxa nə borcudur qoşa düzdürmüşəm?
Yarım deyibdir qoşa düzdürmüşəm... (11)

Lakin fakt budur ki, sonralar bu mahnının bir sıra misraları və sözləri ayrı-ayrı ifaçılar tərəfindən fərqli oxunub. Məsələn, Xan Şuşinskiyə ifasında həmin mahnının lent yazısı günümüzdə qədər gəlib çıxıb, həm də bu ifada mahnı artıq iki bənddən yox, üç bənddən ibarətdir. Xanın ifasında mahnının mətni belədir:

Oğlan: – İrəvanda xal qalmadı,
O xal nə xaldır, ora düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır, qoşa düzdürmüsən?
Daha məndə can qalmadı,
O xal nə xaldır, ora düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır, qoşa düzdürmüsən?

Qız: – Xal mənim, yar mənim, ixtiyar mənim,
Xalqa nə borcu, belə düzdürmüşəm.
Yarım deyibdir, qoşa düzdürmüşəm.

Oğlan: – İrəvanda mən işlərəm,
O xal nə xaldır, ora düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır, qoşa düzdürmüsən?
Xançalımı gümüşlərəm,
O xal nə xaldır, ora düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır, qoşa düzdürmüsən?

Qız: – Xal mənim, yar mənim, ixtiyar mənim,
Xalqa nə borcu, belə düzdürmüşəm.
Yarım deyibdir, qoşa düzdürmüşəm.

Oğlan: – İrəvandan gəlir xonça,
O xal nə xaldır, ora düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır, qoşa düzdürmüsən?
İçi dolu kəklik otu,
O xal nə xaldır, ora düzdürmüsən?
De görüm nə xaldır, qoşa düzdürmüsən?

Qız: – Xal mənim, yar mənim, ixtiyar mənim, –
Xalqa nə borcu, belə düzdürmüşəm.
Yarım deyibdir, qoşa düzdürmüşəm (12).

Göründüyü kimi, ifaçılar ifa zamanı fərqli bəndlər oxuyublar. Məsələn, Xan Şuşinskinin oxuduğu bəndlərdən birincisi “İrəvanda xal qalmadı”, ikincisi “İrəvanda mən işlərəm”, üçüncüsü “İrəvandan gəlir xonça” misraları ilə başlayırsa, Cabbar Qaryağdıoğlunun adına çıxılan mətndə yalnız birinci bənd Xan Şuşinskinin mətni ilə üst-üstə düşür. “İrəvanda gəzən gözəl” misrası ilə başlayan ikinci bənd isə tamam fərqli bənddir.

10 cildlik “Azərbaycan xalq musiqisi antologiyası”nın 1-ci cildində isə mahnının “müasir mətni” başdan-başa “O xal nə xaldır, üzə düzdürmüsən” şəklində verilmişdir. Üstəlik, mahnı “İrəvanda xal qalmadı” və “İrəvanda mən işlərəm” misraları ilə başlayan iki bənddən və “Xal mənim, yar mənim” misrası ilə başlayan üç misralıq iki nəqarətdən ibarətdir (13, 134).

Digər bir cəhət. Xan Şuşinskinin ifasındakı “O xal nə xaldır, ora düzdürmüsən?” misrası da ifaçılar tərəfindən fərqli şəkildə oxunubdur. Cənəli Əkbərov etiraf edir ki, misradakı “ora düzdürmüsən” ifadəsini özü bilərəkdən “belə düzdürmüsən” şəklində dəyişmişdir (10). Elmira Rəhimova həmin misranı “O xal nə xaldır, üzə düzdürmüsən” şəklində ifa edib. Ehtiram Hüseynov bənddəki iki misranın ikisini də “O xal nə xaldır, qoşa düzdürmüsən” şəklində oxuyub (14).

Bütün bunlar isə o deməkdir ki, tək Cabbar Qaryağdıoğlu, həm də Xan Şuşinski və başqa müğənnilər xalq arasında yayılmış hansısa daha əvvəlki mətndən və ya mətn parçalarından istifadə etmişlər.

Bu fikri vaxtilə İraqda yaşayan Kərkük türklərindən yazıya alınmış “Bu xal nə xaldır” adlı Kərkük mahnısı ilə mahnının “O xal nə xaldır” adlanan İrəvan variantı arasındakı oxşarlıq da təsdiq edir:

Bu xal nə xaldır, gözəl, nə xaldır,
Yanaqda düzdürübsən.
Canım, nə xaldır, gözüm, nə xaldır,
Aləmi yandırırıbsan (15, 20,147)

Dördüncüsü, mahnının ilk misrasının (və adının) əslində «İrəvanda xal qalmadı» yox, «İrəvanda xan qalmadı» və ya «İrəvanda xalq qalmadı» olması və guya sonralar xanəndələr tərəfindən təhrif olunaraq «İrəvanda xal qalmadı» şəklində oxunması iddiası kökündən yanlıştır. Heç şübhəsiz, bu iddianın ortaya çıxması da əsassız deyil, məsələ bundadır ki, mahnı mətninin bir sıra əski variantlarında, doğrudan da, sonuncu bəndin ilk misrası “İrəvanda xan qalmadı” misrası ilə başlayır. 1920-1930-cu illərdə Hümət Əlizadə tərəfindən yazıya alınmış və 1932-ci ildə folklorşünasın “El aşığı” kitabına “O xal nə xaldır” adı ilə daxil edilmiş variantda da sonuncu bənd “İrəvanda xan qalmadı” misrası ilə başlayır (16, 357-358). Lakin Mustafa İskəndərzadənin “Bədii tərcümə sənətkarlığı” kitabında “İrəvanda xal qalmadı” adlı bu mahnının beş bənddən ibarət “tam mətni”nin son bəndində bu misra məhz “İrəvanda xal qalmadı” şəklindədir (8; 17, 47-50). Və bizcə, Cabbar Qaryağdıoğlu da məhz bu səbəbdən mahnını “İrəvanda xal qalmadı” şah misrası ilə başlamışdır. Əks-təqdirdə, “xan”ın “xal”la əvəzlənməsi, həm də bunun İrəvanda edilməsi sənətkar üçün bağışlanmaz qəbahət sayılar, yerli əhali tərəfindən təhqir kimi başa düşülər və bəlkə də xanəndə üçün xoşagəlməz nəticə ilə sonuqlanardı. Çünki Cabbar Qaryağdıoğlu bu mahnını XX yüzilin əvvəllərində oxumuşdursa və mahnının əsas variantı da ondan çox-çox əvvəllər mövcud olmuşdursa, heç şübhəsiz, onda mahnının əsas mətnində “xanın yoxluğundan” bəhs oluna bilməzdi. Çünki İrəvan xanlarının və bəylərinin nümayəndələri 1918-ci ilə qədər İrəvanda yaşamaqda idi və çar Rusiyası tərəfindən İrandan və Türkiyədən şəhərə hər nə qədər erməni köçürülüb gətirilsə də, burada İrəvan xanları öz nüfuzunu və hökmünü hələ də saxlamaqda idi. Bunlardan Abbasqulu xan İrəvanskinin, Pənah xan Makinskinin, Şükür xan Makinskinin, Abdulla xan Makinskinin, Bağır xanın, Əli xanın və b. adını çəkmək olar. Təbii ki, qılıncından qan daman belə xanların yaşadığı bir şəhərdə “İrəvanda xan qalmadı” mahnısı nə yarana, nə də oxuna bilərdi!

Çox sonralar vətənpərvər şairimiz Hafiz Baxışın təkidi ilə unudulmaz xanəndəmiz Qədir Rüstəmovun mahnının “İrəvanda xal qalmadı” sözlərini dəyişib “İrəvanda xan qalmadı” kimi oxuması da (18) “xan” variantının daha düzgün olması anlamına gəlir.

Beləliklə, əvvəllər “O xal nə xaldır” adı ilə geniş yayılmış mahnının yeddi bənddən ibarət olan tam variantını təqdim edirik:

İrəvanda bir quyu var,
Şəkərdən şirin suyu var,
Hər gözəlin bir xoyu var.
Ay qız, o xal nə xaldır
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır
Sən üzə düzdürmüsən?

İrəvana yol işlərəm,
Xançalımı gümüşlərəm,
Bir öpərəm, bir dişlərəm.
Ay qız, o xal nə xaldır
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır
Sən üzə düzdürmüsən?

İrəvanda Çarsı bazar,
İçində bir gəlin gəzər,
Dərdlərimə dərman yazar.
Ay qız, o xal nə xaldır,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır
Sən üzə düzdürmüsən?

İrəvanın ayağ quşu,
Gedər yazı, gələr qışı,
Yaxşı olar yar görüşü.
Ay qız, o xal nə xaldır
Baxaq görək, hansı misrada “xan” elementi var?

1-ci bənddə: söhbət gözəllərin xoyundan – xasiyyətindən gedir, bu xasiyyətin biri də “xal düzdürmək”dir.

2-ci bənddə: “Bir öpərəm, bir dişlərəm” sözlərindən sonra, təbii ki, söhbət üzdəki xaldan gedə bilər.

3-cü bənddə: söhbət Çarşı bazarda gəzən gəлиндən və onun üzündəki xaldan gedir.

4-cü bənddə: söhbət “yar görüşündən” və o yarın üzündəki xaldan gedir.

5-ci bənddə: aşiq “hüsni ayı mat eyləyən” gözəldən üzündəki xalı “pay” istəyir.

6-cı bənddə: İrəvan ətrafı (Zəngibasar mahalı) çəltikçiliklə məşğul idi və İrəvan düyü ticarəti ilə məşğul olurdu. Burada gözəlin üzündəki qara xal tacirlərin hindli qara qulları ilə müqayisə olunur.

7-ci bənddə: Necə ki, Gəncədə sultan qalmadı, İrəvanda da xal qalmadı, aşiqdə isə can qalmadı.

Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır
Sən üzə düzdürmüsən?

İrəvanda Zəngi çayı,
Hüsünün mat eyləyir ayı,
Mən yazıq yetimin payı.
Ay qız, o xal nə xaldır
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır
Sən üzə düzdürmüsən?

İrəvanda olar dügü,
Tacirlər bağlayar yükü,
Hindistandakı qul təkü.
Ay qız, o xal nə xaldır
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır,
Sən üzə düzdürmüsən?

İrəvanda xal qalmadı,
Gəncədə soltan qalmadı,
Daha məndə can qalmadı.
Ay qız, o xal nə xaldır
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldır
Sən üzə düzdürmüsən? (4, 298-299)

Bütün bunlar və hər bəndin sonunda dörd misradan ibarət aşağıdakı nəqarətin getməsi də mahnıda söhbətin xandan yox, məhz xaldan getməsini təsdiq edir:

Ay qız, o xal nə xaldı,
Sən ora düzdürmüsən?
Ay naz, o xal nə xaldı,
Sən üzə düzdürmüsən?

Ona görə də qəti söyləmək olar ki, bu mahnıda İrəvanda “xan” və ya “xalq” qalmaması söhbəti həqiqətə uyğun deyil, mahnıya “xan qalmadı” və “xalq qalmadı” düzəlişlərinin hər ikisi daha sonralar edilmişdir. Bunu İrəvan xanlığının süqutu ilə bağlamağın da mənası yoxdur. Çünki 1927-ci ildə süqut edən İrəvan xanlığının və İrəvan xanlarının taleyini ondan hələ 14 il əvvəl (1813-cü ildə) Azərbaycanın başqa xanlıqları və xanları yaşamışdılar.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfzadə A.İ. Azərbaycan idiofonlu çalğı alətləri (orqanoloji-tarixi tədqiqat). Bakı: MBM, 2010, s.15
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan Şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 600 s.
3. Bayat F. Folklor dərsləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 424 s.
4. *Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, Səda, 2004, səh. 70-71. 472 səh.*
5. Flora Xəlilzadə. Mahnı və rəqslərin beşiyi. Azərbaycan.- 2012.- 24 may.- s. 11.
6. Arif Hüseynov. İstedadsızlar gəldi-gedərdi. Azərbaycan.- 2011.-17 mart.- s. 6.
7. Təranə Vahid. “Şərq musiqisinin peyğəmbəri”, Mədəniyyət.- 2011.- 22 aprel.- s. 7.
8. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99vanda_xal_qalmaq%C4%B1
9. <https://dilqemehmed.wordpress.com/2014/09/16/ir%C9%99vanda-n%C9%99-qalmaq/>
10. <https://www.youtube.com/watch?v=gsz0UqGjR5k>.
11. <https://minbirmahni.blogspot.com/2016/02/irvanda-xal-qalmaq-mahn-sozli-lyrics.html>
12. <https://www.youtube.com/watch?v=TwsXhaJ0Q0s>
13. <https://www.youtube.com/watch?v=3LLMDznM6jg>.
14. “Azərbaycan xalq musiqisi antologiyası”, 10 cildə, 1-ci cild. Bakı, 2002.
15. Şifahi ənənəli Azərbaycan musiqisi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 170 səh.
16. El aşığı (hazırlayanı Hümmət Əlizadə). Bakı, Azər nəşr, 1932.
17. Мустафа Искандерзаде. Мастерство художественного перевода / Под редакцией Николая Хатунцева. Bakı, 2013, с. 47-50
18. qadin.net/index.php?newsid=44545

Çapa tövsiyə edən: Fil.e.d. Ramazan Qafarlı